Qabul qilindi: 23-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 29-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 05-oktabr 2026-yil

UO‘K: 94(575.1):008:81'27"15/17"

SHAYBONIYLAR VA ASHTARXONIYLAR DAVRIDA BUXORO XONLIGIDA TIL, SAVDO VA MADANIYATLARARO ALOQALAR

Mardonov Ro‘zimbek Yangimurot o‘g‘li[1]

[1]Buxoro davlat universiteti magistranti

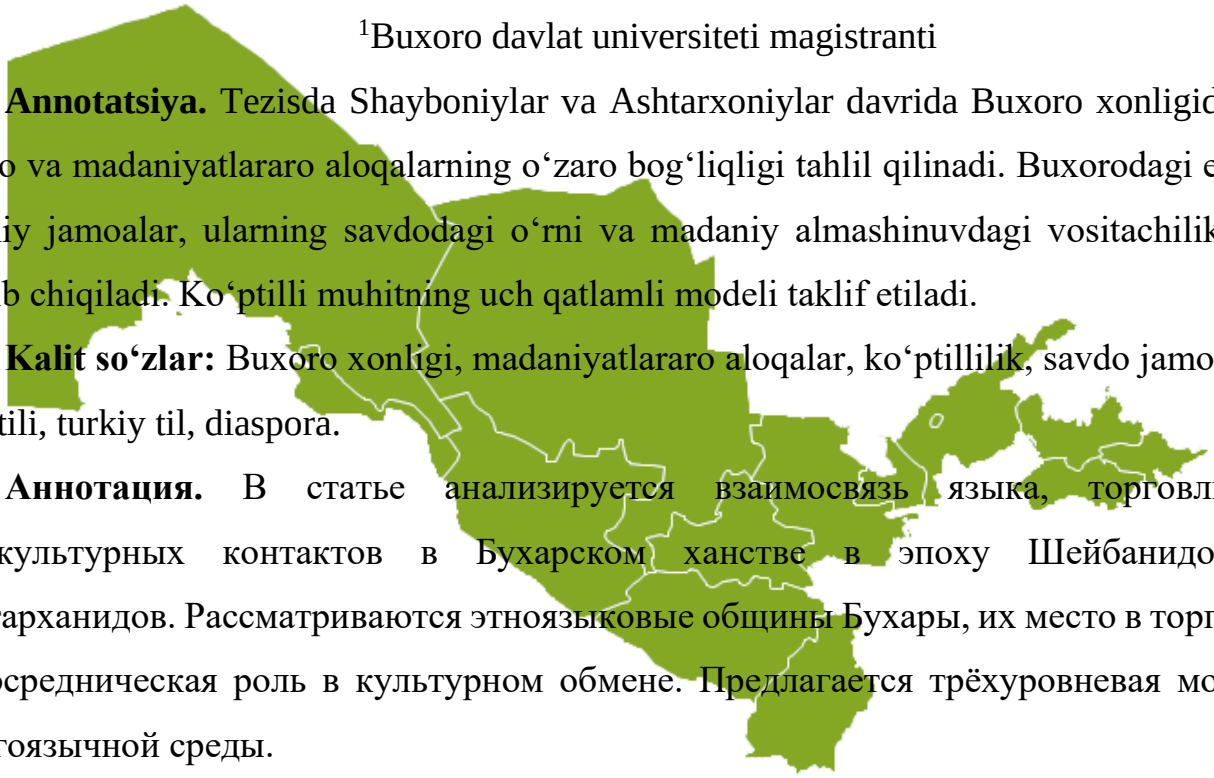

Annotatsiya. Tezisda Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligida til, savdo va madaniyatlararo aloqalarning o‘zaro bog‘liqligi tahlil qilinadi. Buxorodagi etnik-lisoniy jamoalar, ularning savdodagi o‘rni va madaniy almashinuvdagi vositachilik roli ko‘rib chiqiladi. Ko‘ptilli muhitning uch qatlamli modeli taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro xonligi, madaniyatlararo aloqalar, ko‘ptillilik, savdo jamoalari, fors tili, turkiy til, diaspora.

Аннотация. В статье анализируется взаимосвязь языка, торговли и межкультурных контактов в Бухарском ханстве в эпоху Шейбанидов и Аштарханидов. Рассматриваются этноязыковые общины Бухары, их место в торговле и посредническая роль в культурном обмене. Предлагается трёхуровневая модель многоязычной среды.

Ключевые слова: Бухарское ханство, межкультурные связи, многоязычие, торговые общины, персидский язык, тюркский язык, диаспора.

Abstract. The article analyses the interrelation of language, trade and intercultural contacts in the Bukhara Khanate under the Shaybanids and Ashtarkhanids. It examines the ethno-linguistic communities of Bukhara, their place in trade and their intermediary role in cultural exchange. A three-level model of the multilingual environment is proposed.

Keywords: Bukhara Khanate, intercultural contacts, multilingualism, trading communities, Persian, Turki, diaspora.

XVI–XVIII asrlar birinchi yarmida Buxoro turli xalqlar, dinlar va tillar uchrashgan shahar edi. Bu yerda o‘zbeklar va tojiklar bilan bir qatorda Hindistondan kelgan savdogarlar,

buxoro yahudiylari, Eron va Afg‘oniston aholisi, Volgabo‘yi tatarlari yashagan yoki doimiy faoliyat yuritgan [2; 3]. Savdo aloqalari bu jamoalarni birlashtirgan, til esa ular o‘rtasidagi madaniy almashinuvning asosiy vositasi bo‘lgan.

Madaniyatlararo aloqalar masalasi tarixshunoslikda asosan diniy va adabiy aloqalar misolida o‘rganilgan, savdo jamoalarining til vositachiligidagi o‘rni esa kamroq e’tiborga olingan. Holbuki, aynan savdogarlar turli madaniyatlar o‘rtasida eng faol harakatlanuvchi guruh bo‘lib, ular orqali yangi so‘zlar, odatlar, kitoblar va g‘oyalar tarqalgan. Bu holat mavzuning dolzarbligini belgilaydi.

Maqolaning **maqsadi** – til, savdo va madaniyatlararo aloqalarning o‘zaro ta’sirini ochib berish hamda Buxorodagi ko‘ptilli muhitning tuzilishini modellashtirishdir.

Tadqiqotda «Mehmonnomayi Buxoro» [1], «Abdullanoma» [6], A. Jenkinsonning safar qaydlari [7], shuningdek, savdo diasporalari bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlar [2; 3; 4] tahlil qilindi. Tarixiy-qiyosiy, tizimli tahlil va sotsiolingvistik modellashtirish usullari qo‘llanildi; tillar ijtimoiy funksiyalari bo‘yicha «markaz – periferiya» tamoyili asosida guruhlandi [8].

Etnik-lisoniy jamoalar va savdo

Buxoro savdosida har bir jamoa o‘ziga xos ixtisoslashuvga ega bo‘lgan. Hind savdogarlari kredit va sudxo‘rlik, buxoro yahudiylari ip-gazlama bo‘yash va mato savdosi, tatar savdogarlari Rossiya bilan aloqalar sohasida faol bo‘lgan [2; 3; 5]. Jamoalar ichida ona tili saqlangan, tashqi muloqotda esa fors va turkiy tillardan foydalanilgan (1-jadval).

1-jadval

Buxorodagi asosiy etnik-lisoniy jamoalar va ularning savdodagi o‘rni

Jamoa	Ichki muloqot tili	Tashqi muloqot tili	Savdodagi ixtisoslashuvi
O‘zbeklar (turkiy aholi)	O‘zbek turkiysi	Fors, turkiy	Chorva, don, harbiy elita homiyligidagi savdo
Tojiklar (forsiyzabon aholi)	Tojik-forsiy	Fors, turkiy	Hunarmandchilik, shahar savdosi, kanselyariya
Hind savdogarlari	Hindiy, panjobiy	Fors	Kredit, sudxo‘rlik, gazlama savdosi
Buxoro yahudiylari	Buxoro yahudiylari shevasi (forsiy asosda)	Fors, turkiy	Mato bo‘yash, gazlama savdosi
Tatar savdogarlari	Tatar	Turkiy, rus	Rossiya va Sibir bilan savdo, tilmochlik

Izoh: jadval [2–5; 9] materiallari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ko‘ptilli muhit modeli

Manbalarni umumlashtirish Buxorodagi tillarni uch doiraga ajratish imkonini beradi (1-rasm). Markazda yuqori madaniyat tillari – fors, arab va turkiy til joylashgan. O‘rta doirani shahar aholisining kundalik tillari tashkil etgan. Tashqi doirada esa savdo va diplomatik aloqalarda tilmochlar orqali ishlatilgan tillar turgan.

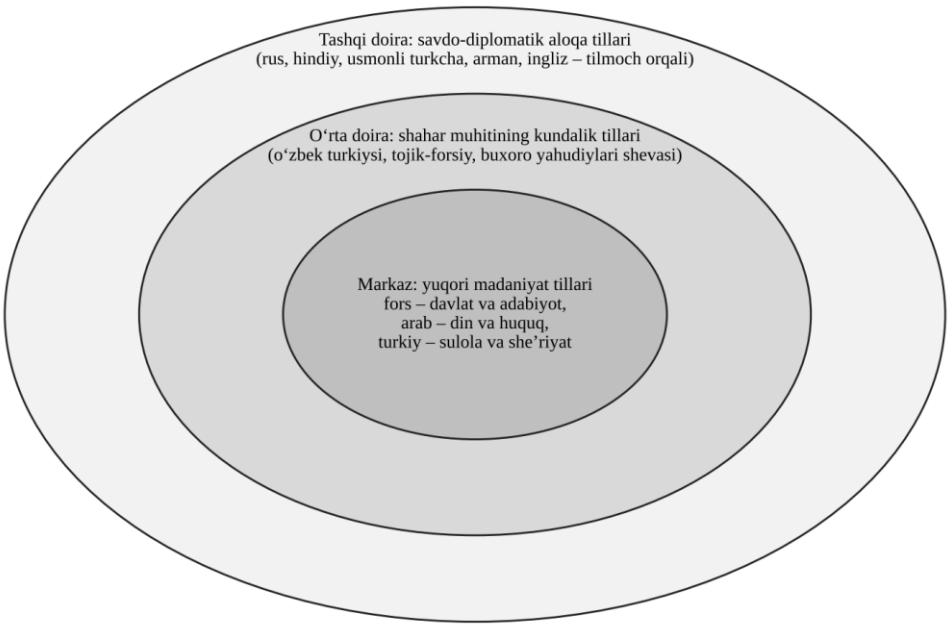

1-rasm. Buxoro xonligidagi ko‘ptilli muhitning uch qatlamli modeli (muallif

sxemasi)

Madaniy almashinuv

Savdo yo‘llari bo‘ylab nafaqat tovarlar, balki kitoblar, ilm va adabiy an’analar ham tarqalgan. Fors tilidagi adabiyot Buxoro, Hindiston va Eron ziyolilarini umumiy madaniy makonda birlashtirgan. Abdullaxon II davrida Buxoroda qurilgan madrasalar turli hududlardan talabalarni jalb qilgan [6], savdo karvonlari bilan birga kelgan ulamolar va shoirlar madaniy aloqalarning faol ishtirokchisi bo‘lgan.

Til kontaktlari va o‘zlashmalar

Uzoq davom etgan aloqalar tillarning o‘zaro ta’siriga olib kelgan. O‘zbek turkiysida forsiy va arabcha so‘zlar keng o‘zlashgan, tojik-forsiy tilda esa turkiy leksika, ayniqsa, harbiy, ma’muriy va chorvachilikka oid atamalar ko‘paygan. Savdo atamalari bir tildan boshqasiga osongina o‘tgan va ko‘p hollarda qo‘shni xalqlar tillarida ham saqlanib qolgan. Buxoro yahudiylarining forsiy asosdagi shevasi esa ibroniy va turkiy unsurlar bilan boyigan bo‘lib, ko‘ptilli shahar muhitining yorqin namunasi hisoblanadi [3].

Diniy-ma’rifiy aloqalar

Buxoro madrasalari va xonaqohlari ham madaniyatlararo muloqot markazi bo‘lgan. Bu yerda arab tilida diniy ilmlar o‘qitilgan, fors tilida adabiyot va tarix o‘rganilgan, turkiy tilda esa she’riyat va so‘fiyona adabiyot rivojlangan. Haj safariga ketayotgan yoki qaytayotgan ziyoratchilar, Hindiston va Usmonli saltanatidan kelgan ulamolar Buxoroni Islom dunyosining keng ilmiy tarmog‘iga bog‘lagan. Savdo karvonlari ko‘pincha bunday ziyoratchilar va olimlarni ham olib yurgani sababli savdo va ma’rifat yo‘llari bir-biriga mos tushgan.

Olingan natijalar Buxoroning «forsiyzabon dunyo» (*Persianate world*) tarkibida bo‘lgani haqidagi qarashlarni tasdiqlaydi [8], biroq turkiy tilning mavqeini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi. Savdo jamoalari ichida ona tilining saqlanishi va tashqi muloqotda umumiy tillardan foydalanish madaniy o‘ziga xoslikni saqlagan holda hamkorlik qilish imkonini bergan. Tadqiqotning cheklovi – oddiy aholining og‘zaki muloqoti haqida bevosita manbalarning kamligi.

Taklif etilgan uch qatlamli model statik emas: XVI asrdan XVIII asr boshlarigacha

doiralar orasidagi chegaralar o‘zgarib borgan. Masalan, Rossiya bilan aloqalar kuchaygani sari rus tili tashqi doiradan asta-sekin muhimroq o‘ringa ko‘tarilgan, tatar vositachilari esa ikki doira o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini bajargan. Kelgusi tadqiqotlarda bu dinamikani hujjatli manbalar asosida aniqroq ko‘rsatish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida Buxoro xonligida til, savdo va madaniyatlararo aloqalar uzviy bog‘liq bo‘lgan. Etnik-lisoniy jamoalar savdoda ixtisoslashgan, ular o‘rtasidagi muloqot fors va turkiy tillar orqali kechgan. Ko‘ptilli muhit uch qatlamli tuzilishga ega bo‘lib, Buxoroni Yevroosiyoning muhim madaniy va tijorat markaziga aylantirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфахани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Пер. Р.П. Джалиловой. – М.: Наука, 1976.

2. Levi S.C. The Indian Diaspora in Central Asia and Its Trade, 1550–1900. – Leiden: Brill, 2002.

3. Burton A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550–1702. – Richmond: Curzon Press, 1997.

4. Dale S.F. Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600–1750. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

5. Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке. – Ташкент: Фан, 1976.

6. Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy. Abdullanoma (Sharafnomayi shohiy). 1-kitob / Forschadan S. Mirzayev tarjimasi. – Toshkent: Sharq, 1999.

7. Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen / Ed. by E.D. Morgan, C.H. Coote. – London: Hakluyt Society, 1886.

8. The Persianate World: The Frontiers of a Eurasian Lingua Franca / Ed. by N. Green. – Oakland: University of California Press, 2019.

9. Зияев Х.З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI–XIX вв. – Ташкент: Фан, 1983.